

RESENZİYALAR – REVIEWS

UOT 94

EYNULLA MADATLI. "PAKİSTAN: SHORT HISTORICAL AND POLITICAL
ESSAYS"

EYNULLA MƏDƏTLİ. PAKİSTAN: QISA TARİXİ-SİYASİ OÇERKLƏR
HAQQINDA MÜFƏSSƏL MƏLUMATIM

RESENZIYA

©2023

ŞAHİN FAZİL*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0009-0008-7655-5244; e-mail: shahinfazil27@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2023.2.168>

Yazı masamın üstündə bir kitab var: “Pakistan: Qısa tarixi-siyasi oçerklər” adlanan olduqca maraqlı oçerklər toplusu. AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Elmi şurasının qərarı ilə çapa tövsiyə edilmiş bu maraqlı kitabın elmi redaktoru və ön sözünün müəllifi Milli Məclisin deputatı, AMEA-nın müxbir üzvü Musa Qasımlıdır. Kitabın müəllifi 2002-2010-cu illərdə Pakistanda Azərbaycanın fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri vəzifəsində işləmiş, tarix elmləri doktoru Eynulla Mədətlidir. Qeyd edirəm ki, mən uzun illər bir sıra Yaxın və Orta Şərq dövlətlərinin tarixi haqqında ixtisasımla bağlı geniş məlumata malik olmuşdumsa da, Asiyanın cənubunda yerləşən Pakistan İslam Respublikası ilə bağlı əhatəli bilgiyə malik deyildim.

Bu kitabın əvvəlindəki bir səhifəlik yazı, əlbəttə, mənə dolğun məlumat verdi: “Ölkənin rəsmi adı: Pakistan İslam Respublikası (1956-cı ildən); Yarandığı tarix: 14 avqust 1947-ci il. Bu tarixdən 1956-cı il Konstitusiyasının qəbulunadək Pakistan rəsmən Qərbi Pakistan (indiki Pakistan ərazisi) və Şərqi Pakistan (indiki Banqladəşin ərazisi) olaraq federativ quruluşa və hakimiyyətə malik olmuşdur. 30 mart 1970-ci ildə prezident Yəhya Xanın fərmanı ilə Qərbi Pakistan adlı ləğv olunmuş, həmin ərazini təşkil edən 4 əyalət Pakistan olaraq qalmışdır: Pəncab, Sind, Bəlucistan və Şimal-Qərb Sərhəd Əyaləti (indiki Xeybər-Paktunkva). 1971-ci ildə Şərqi Pakistan ayrılaraq müstəqil Banqladəş Respublikası təşkil etmişdir. Hazırda Pakistan həmin 4 əyalətdən və 3 ərazi vahidindən ibarətdir: Çilgit-Baltistan, İslamabad Paytaxt Ərazisi və Azal Kəşmir.

Kitabın “Giriş” hissəsində “Pakistan” adının tarixən mövcud olmadığı və bu

ifadənin ilk dəfə 1933-cü ildə Çoudri Rəhmət Əli adlı bir müəllifin “İndi, ya heç vaxt!” adlı pamfletində “pak, təmiz torpaq!” anlamında işlədildiyi göstərilir.¹

Müəllif dərhal Hindistanla qanlı qarşıdurmalar, Pakistanın qurucusu və ilk rəhbəri Məhəmməd Əli Cinnah, onun rəhbərlik etdiyi Müsəlman Liqası partiyası, Kəraçi şəhərinin paytaxt seçilməsi, general Əyyub Xanın hakimiyyəti, paytaxtın daha münasib meqapolisi sayılan Rəvalpindi şəhərinə və əsas hava limanına yaxın olan ərazidə salınacaq İslamabada köçürülməsi (1960) barədə yığcam məlumat verdikdən sonra oxucuların diqqətini qədim zamanlardan islamın qəbuluna qədər ki, dövrə yönəldir, Pakistan və Hindistanın dünyanın ən qədim sivilizasiyalarından meydana gələn məkanlar olduğunu bildirir.²

İdi ki, Pakistan ərazisinin əvvəlcə Midiyanın, sonralar növbə ilə Həxamənşilərin, Parfiyanın, Kuşan dövlətinin, Sasanilərin, Ağ Hunların, ərəblərin, Qəznəvi türk hakimiyyətinin tərkibinə qatıldığını qeyd edən E.Mədətli bu ərazidə islamın qəbulu və yayılması, habelə Qəznəvilərin, daha sonra Quri müsəlman sülalə hakimiyyətinin Şimali Hindistanda bərqərar olduğunu xatırladır,³ Dehli sultanlığının qurulması, Lahor şəhərinin sultanlığın paytaxtı olması, Əmir Teymurun (1336-1405) Dehlini fəth etməsindən sonra sultanlıqda siyasi qarışıqlıq başlanmasını, nəhayət çox geniş ərazidə Muğal (Moğol – Ş.F.) imperatorluğu qurulmasını, “dünya əhalisinin 20 faizinin, o cümlədən indiki pakistanlı, hindistanlı, banqladəşli kimi əhali kütləsinin həmin ərazi hüdudunda yaşamalarını öz tarixi seyrçi nəzərilə göz önünə gətirir, fikir və mülahizələrini dövrün ilkin mənbələri vasitəsilə əsaslandırır və mənə xoşdur ki, tərəfimdən fars dilindən dilimizə çevirdiyim azərbaycanlı salnaməçi İsgəndər bəy Münşinin üç cildlik “Tarixə-ələmaraye-Abbasi” (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) kitabındakı faktlara əsaslanmaqla zənginləşdirir.⁴

E.Mədətlinin qələmə aldığı “Pakistan...” kitabında moğol-səfəvi qarşılıqlı münasibətlərinin nisbətən geniş işıqlandırılması onun müxtəlif dilli əsərlərə, o cümlədən Villem Flurand Edmund Herzigin, Oqtay Əfəndiyevin, Tofiq Nəcəflinin, D.L.Rocerin, Amanda Şamprinin, T.Ənsarinin, K.Armstrongun, Peter Frankopanın çoxsaylı əsərlərinə istinad etməsi kitab müəllifinin geniş tarixşünaslıq qabiliyyətini büruzə verir.⁵

Moğol-səfəvi münasibətlərinə aydınlıq gətirən E.Mədətli qələminin gərdişini, təbii ki, moğol-əfşar əlaqələrinin tədqiqində saxlamır və müxtəsər həmin münasibətlərinin tədqiqinə yönəldir. Böyük türk hökmdarı Nadir şah Əfşar (1688-1747) Hindistan yürüşünə hazırlaşanda Moğol taxt-tacının sahibi Məhəmməd şah (1719-1748) idi.

“Onun 19 illik hakimiyyəti Moğol imperatorluğunun çox zəiflədiyi, daxili çəkişmələrin çox genişləndiyi illər idi” – yazan tədqiqatçı Hindistanın Nadir şah tərəfindən işğal olunması üçün əlverişli şəraitin yetişdiyini bildirdikdən sonra “Nadir şah” əsərinin müəllifi L.Lokkarta əsaslanaraq əfşar ordusunun yürüşünün 2 səbəbini

---

¹ Eynulla Mədətli. **Pakistan: qısa tarixi-siyasi öçerklər**. Bakı, “Turxan”, 2022, s.24.

² **A.g.k.**, s.27.

³ **A.g.k.**, s.28-31.

⁴ **A.g.k.**, s.37-44.

⁵ **A.g.k.**, s.47-60.

bildirir. 1) Əfşar şahının təqibindən qaçan əfqanlara Məhəmməd şah tərəfindən sığınacaq verməmək tələbi yerinə yetirilməmiş; 2) Moğol sarayına elçi (səfir – Ş.F.) göndərilən Məhəmməd xan Türkmənin orada bir il saxlanıb hələ də geriyyə qaytarılmaması.⁶ Əlbəttə, hər iki tələbin icra olunmamağı Nadir kimi ötkəm bir hökmdarın qüruruna toxunmuş və 1738-ci ilin əvvəlində onun moğol torpağına doğru əfşar yürüşü başlanmış, yolüstü Kabul hakiminin qoşunları, Vəzirabad, Yəminabad və Lahor hərbi dəstələri təslim olmuşdular. Dehliyə Nadirə qarşı hərəkatə başlayan moğollar Karnal şəhəri yaxınlığında məğlubiyyətə düşər edildi, sülh bağlandı, şahın əldə etdiyi qənimətlərin ümumi dəyəri o zaman üçün görünməmiş miqdarda böyük məbləğ olan 700 milyon rupi hüdudunda olmuşdu. Bundan sonra Nadir şah Dehliyə gəldi, orada onun adına xütbə oxundu, sikkə kəsildi və sikkə üzərində farsca bu sözlər yazıldı: “Nadir Yer üzünün sultanlar sultanı, uğur hökmdarıdır”. E.Mədətli yazır: “Hindistanın fəthi ilə Nadir şah vaxtilə Makedoniyalı İsgəndərin, Sultan Mahmud Qəznəvinin, Əmir Teymurun fəth etdiyi bu zəngin ölkəni ələ keçirməklə özünün fəth bir sərkərdə və şah olduğunu bir daha sübuta yetirdi.”⁷

Kitabın sonrakı hissələri əfqan Durrənilər dövlətinin yaranması, bu dövlətin ingilislər tərəfindən süquta uğradılması (1747-1819),⁸ Pəncabda siqhlər dövlətinin qurulması və onun ingilislər tərəfindən süqutu (1799-1839),⁹ Moğol hökmdarları Şah Aləmin (1759-1806), həmçinin Əkbər Şahın (1806-1837) və II Bahadur Şahın (1837-1858) da yenə ingilislərin müdaxiləsi nəticəsində Moğollar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulmasına həsr olunmuşdur.¹⁰ Müəllif yazır: “Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyanın indiki dövlətlərinin əksəriyyəti Britaniya müstəmləkə idarəçiliyindən çıxmış ölkələrdir. Pakistan, Hindistan və digərləri (o cümlədən Əfqanıstan da – Ş.F.) Qərbi dövlətçilik və idarəçilik ənənə və təcrübələrinin yerli şəraitə uyğun forması olaraq meydana çıxdılar”.¹¹

“Yarımadada Britaniya müstəmləkəçiliyi dövrü adlanan”, habelə sonrakı “İngilislərə qarşı üsyan” bölmələrində Britaniyanın Şərqi-Hind şirkətinin bölgədəki ekspansionist siyasəti (əsasən 1600-cü ildə qoyulmuşdur), ingilislərin Sindi (1843) və Pəncabı (1845-1849) öz koloniyalarına qatmaları, sonrakı on illərdə işə puştu tayfalarının yaşadıkları əraziləri və Bəluçistanı da ələ keçirmələri öz əksini tapmışdır.¹² Ərazidə ingilis Lord Vilyam Bentinskinin (1828-1835) və Lord Dalhoniyanın (1848-1856) general-qubernatorluğu illərində ingilis dilinin məhkəmələrdə və təhsil sistemində fars dilini və sanskripti sıxışdırması və ənənəvi adət-ənənələrin unudurulması əyyamı başlandı. E.Mədətli sonra “təsir əks təsire bərabərdir” deyiminə uyğun olaraq “İngilislərə qarşı üsyan” adlı növbəti hissəni qələmə aldı. Orada yazılır ki, 1857-ci ilin 9-10 may tarixində Benqal əsgərləri ingilis zabıtlərini, onların xanımlarını və uşaqlarını öldürərək Dehliyə hücumə keçdilər.

⁶ A.g.k., s.61.

⁷ A.g.k., s. 62-64.

⁸ A.g.k., s. 68-69.

⁹ A.g.k., s. 69-70.

¹⁰ A.g.k., s. 70-71.

¹¹ A.g.k., s. 72.

¹² A.g.k., s. 72-73.

Oranı ələ keçirib Moğol sülaləsinin sonuncu hökmdarı II Bahadur şahın hakimiyyətini (1837-1858) bərpa etdilər, amma bu üsyan 1858-ci ilin ortalarında süquta uğradı, ingilislər bir neçə ay ərzində digər üsyançılara da ağır zərbə endirdilər, lakin özlərinə məxsus anklavlar (qapalı ərazi) şəklində yaşamağa məcbur oldular. 1 noyabr 1858-ci ildə kraliça Viktoriyanın (1837-1901) fərmanı ilə Hindistanın idarəçiliyi Şərqi Hind Şirkətindən alınıb birbaşa Britaniya taxt-tacına tabe edildi, krallıq adından vitse-kraliça, eyni zamanda da general-qubernator Hindistanı idarə etməyə başladılar. Çox keçmədi ki, ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı yeni etirazlar, silahlı üsyanlar başlanıb, II Dünya müharibəsinədək davam etdi.¹³

İndi kitabdakı “Müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə, milli düşüncə və oyanış” adlı hissə. “Yarımadada tədricən milli düşüncə və oyanışın baş verməsi prosesi gedirdi” yazan müəllif yarımadada siyasi oyanışla yanaşı dini-etnik zəmində ayrı-seçkiliyin də tədricən “körüklənməsini” qeyd edir və yazır: “1858-ci ildən başlanan müsəlman oyanışı yavaş-yavaş vüsət almaqda idi. Yenilikçi müsəlman lideri Seyid Əhməd Xan (1817-1898) və onun 1875-ci ildə təsis etdiyi İngilis Şərq Kolleci oyanışa, maariflənməyə, ingilis təhsili və mədəniyyətinə, elmlərə bələd olmağa xidmət edirdi... Müsəlmanların hindlilərdən asılı olmayan öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq ideyası formalaşır, gələcək Pakistan hərəkatının ilk təməl daşları qoyulurdu”.¹⁴

Seyid Əhməd Xanın təşəbbüsü ilə 1888-ci ildə Birləşmiş Hindistan Vətənpərvər Assosiasiyası (United Indian Patriotik Association) quruldu. O tələq edirdi ki, ingilis qüvvələri Hindistanı tərک edəndən sonra iki icma – hind və müsəlman icması ölkəni birlikdə idarə etməli olacaqlar, ümid edirdi ki, hər iki tərəf ağılaşmaz olanı və imkansız görünəni arzulamaqda bərabər qalarlar. E.Mədətliyə görə Seyid Əhməd Xan müsəlman oyanışına, gələcəkdə müsəlman “millətçiliyinə (Muslim nationalism)” yol açdı.¹⁵

Müsəlman oyanışına xidmət edən tanınmış simalardan biri də Mövlana Məhəmməd Əli idi. Onun 1911-ci ildə təsis etdiyi “Comrade” və ardınca urdu dilində nəşr etdiyi “Hamdard” qəzetləri Hindistan müsəlmanları arasında məşhurdur. Aliqarxda Linkoln Kollecinə və Oksfordda təhsil almış Məhəmməd Əli Britaniya idarəçiliyinə loyallıq münasibət bəsləyir və hesab edirdi ki, danışıq və müzakirələrlə ingilisləri bəzi məsələlərdə yola gətirmək mümkün olar. Olduqca savadlı və xeyli sadələvh olan bu lider Xilafətin (Osmanlı sultanının timsalında) qorunub saxlanması üçün bütün müsəlmanlar üçün önəmli olduğunu izah etmək üçün İngiltərəyə səfər etdi, lakin yüksək ingilis rəhbərliyindən heç kim onu qəbul etmədi, 1915-ci ildə Hindistanda həbs edilib göz altına alındı, məhz bundan sonra onun Britaniyaya münasibəti dəyişdi, əgər belə demək mümkünsə, müsəlman oyanış və azadlıq hərəkatının təşəbbüskarlarından biri olmuş Məhəmməd Əli sanki “oyandı” və ingilislərə qarşı mövqeyini tamamilə dəyişdi.¹⁶

İngilis müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizənin önündə gedənlərin başqa bir lideri Mahatma Qandi (1869-1948) olmuşdur. O, bir günlük dinc etiraz tətilinə çağırış etdi,

¹³ A.g.k., s. 74-75.

¹⁴ A.g.k., s. 77-78.

¹⁵ A.g.k., s. 79.

¹⁶ A.g.k., s. 78-79.

polis həmin tətil çağırışına qoşulanları gülləborana tutdu, ingilis komandanı R.Dyerin əmri nəticəsində Amritsarda 10 min nəfərlik izdiham gülləbaran edildi, 400 nəfər öldürüldü, 2000 nəfər yaralandı, Pəncabda hərbi vəziyyət elan olundu, R.Dyerin özü də bir pəncablı siq x tərəfindən qətlə yetirildi.¹⁷ Cinayət və cəza! Bu hərəkətə başqa ad vermək olmaz! Cinayətkarlıq cəzalanmalıdır!!!

İngilislərə qarşı mübarizə davam etməkdə idi. Görkəmli yazıçı Rabindranat Taqor (1861-1941) o dövrdə benqal xalqının daxili ruhi vəziyyətini əks etdirən əsərlərinə görə Nobel mükafatına layiq görüldü (1913). Ədalət, az da olsa, öz yerini tuturdu.

1912-1913-cü illərin Balkan müharibəsi. Bu müharibənin başlanması Avropadan çox uzaqda yerləşən Hindistan yarımadasında yaşayan xalqlara da fəlakət və məhrumiyyətlər gətirdi. Belə ki, I Dünya müharibəsinin (1914-1918) cəbhələrində müxtəlif etnik və dini mənsubiyyətə malik 800 min hindistanlı əsgər Britaniya ordusunun tərkibində vuruşurdu.¹⁸

İndiki Pakistan xalqının türk-islam dünyasının ən qüdrətli imperiyası olan Osmanlı dövləti ilə ənənəvi dostluq və həmrəylik münasibətlərinə nümunə kimi 1918-1924-cü illərdə Hindistan müsəlmanlarının osmanlıları himayə etmək üçün başladığı hərəkət idi. Britaniya və müttəfiqləri Osmanlı dövlətini parçalayıb yox etmək və sultanı hakimiyyətdən salmaq üçün hərəkətə başlayanda Hindistanda Britaniya ağalığına qarşı mübarizə çərçivəsində Türkiyəyə dəstək nümayiş etdirildi, Xilafət Komitəsi yaradıldı (1919), amma bu hərəkət sabiq Osmanlı diyarında Xilafətin sultanlıqdan ayrılması haqqında təşəkkül tapan Türkiyə Parlamentinin qərarından sonra zəiflədi (21 noyabr 1922), Mustafa Kamal Atatürk (1881-1938) Osmanlı nəslinin son nümayəndəsi Xəlifə Əbdül Məcid (1968-1944) sürgünə göndərdi, Hindistan Xilafət hərəkatı tamam dayandı, Parisdə yaşayan Xəlifə orada da vəfat etdi və gətirilib Mədinədə torpağa tapşırıldı.¹⁹

Kitabın sonrakı bölməsi (oçerki – Ş.F.) hindus-müsəlman qarşıdurmalarına və cərəyan etməkdə olan milli-dini hərəkatların araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Orada göstərilir ki, Məhəmməd Əli hələ sağ idi və ölkədəki hindus çoxluğunun müsəlmanların maraqlarını nəzərə almasını tələb edir, Hindistan çərçivəsində onların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına israrçı idi. Lakin Motilal Nehrunun (1861-1931) 1928-ci ildə hindus millətçiliyi zəminində “Nehru Konstitusiyası” deyilən sənəd irəli sürməsi Məhəmməd Əlidə bu qənaəti yaratdı ki, Konqresdə müsəlmanlara yer verilməyəcək, elə buna görə də Konqresi baykot etməyə çağırırdı.²⁰ Beləliklə, Hindistan yarımadasında azadlıq və müstəqillik hərəkatlarının yeni dalğası başladı, həmin vaxtdan sonra öz müstəqil dövlətçiliyinə nail olmaq istəyi müsəlmanlarda daha da güclənməyə başladı.

Xatırlatmalıyıq ki, bu Mövlana Məhəmməd Əli ilə eyni vaxtda başqa bir Məhəmməd Əli də fəaliyyət göstərməkdə idi. İki Məhəmməd Əli – biri Mövlana Məhəmməd Əli, ikincisi Məhəmməd Əli Cinnah. Birincisinin siyasi fəaliyyəti

---

¹⁷ A.g.k., s.81.

¹⁸ A.g.k., s. 81-82.

¹⁹ A.g.k., s. 82-83.

²⁰ A.g.k., s. 84-85.

Dəkkədə, ikincisinini isə Kəraçidə başlamışdı. 1876-cı ildə şiə-müsəlman ailəsində doğulmuş M.Ə.Cinnah orta əsrlərdə İrandan Hindistana mühacirət edən ismaili xocalarının nəslinə mənsub idi. İxtisasca hüquqşünas olan bu şəxs Bombeydə vəkil işləmiş, Bütün Hindistan Milli Konqresinin Kəlküttə sessiyasında Konqresin prezidenti Dadabhay Naorojinin özəl katibi olaraq iştirak etmişdi.²¹

Uzun illər parlament fəaliyyəti dövründə M.Ə.Cinnah yalnız müsəlmanların deyil, hindusların da azadlıq və haqq səsi olmuşdur, buna görə də onu “Hindus-Müsəlman Birliyinin səfiri adlandırmışlar” – yazır Eynulla Mədətli.²²

Qeyd olunmalıdır ki, iki Məhəmməd Əlidən başqa bir xan da siyasi fəaliyyətdə idi: Ağa Xan! İsmaililərin 48-ci imamı Ağa Xan! (1877-1957). O Ağa Xan ki, Bütün Hindistan Müsəlman Liqasını qurmağı qərara alan və onun prezidenti (permanent) seçilən (1907-1913) çox nüfuzlu siyasi xadim idi. O, vaxtı ilə deyirdi: “Britaniya hökuməti tərəfindən müstəqil siyasi tanınmanın (recognition) yeganə ümid yolu millət içində millət olmaqdan keçir”.²³

Ağa Xan 20 il müddətində Millətlər Liqasının Prezidenti seçildi, həyatının son gününədək (1957) sosial-dini fəaliyyətini davam etdirdi. Hələ onun sağlığında Bütün Hindistan Müsəlman Liqasının əsas rəhbərlərindən biri olan M.Ə.Cinnah artıq bütün Hindistan müsəlmanlarının “ən böyük rəhbər”i (Qayd-i Əzəm) titulunu qazanmışdı. E. Mədətlinin fikrincə, xarizmatik lider olaraq Cinnah müsəlmanların bir millət kimi birləşməsində əvəzsiz rol oynamaqla yanaşı, bu millət üçün müstəqil dövlət qurmaq və ona ən böhranlı və mürəkkəb bir zamanda rəhbərlik etmək vəzifəsini də fədakarlıqla yerinə yetirdi, Pakistan dövlətinin ilk rəhbəri – general qubernatoru kimi bir illik rəhbərliyi dövründə dövlətçiliyin və millətin bütövlüyünün təməlini qoydu.^{24*}

Müəllif tədqiqatçı M.Soheyl Bhattiyə əsaslanıb yazır: “Qayd-i Əzəm inanırdı ki, Mustafa Kamal Atatürkün dediyi kimi, yurdda sülh, cahanda sülh təmin edilməlidir. Onun “Yaşa və qoy yaşasınlar”(“Live and let Live”) şüarı aşağıdakı prinsipə dayanırdı: “Qoy yarımada iki böyük millət – hinduslar və müsəlmanlar öz həyatlarını özlərinə aid ərazilərdə, öz haqq və ənənələrinə uyğun, bir-birinin işinə

²¹ A.g.k., s. 87.

²² A.g.k., s.87.

²³ A.g.k., s.87.

²⁴ A.g.k., s.88-89.

Qeyd: E.Mədətli tədqiqatçı Aişə Cəlalın fikrinə əsaslanaraq “Qayd-i Əzəm” titulumun mənasını “Böyük rəhbər” “The Great Leader” kimi təqdim edir. Mənim yadıma Məhəmməd Füzuli qəzəlinin bir beyti düşdü:

*“Tutuşdu qəm oduna şad gördüyüm könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyüm könlüm”*

Məlumdur ki, “müqəyyəd” ifadəsinin ərəbcə “bağlı” mənası da vardır (Bax: “Ərəb və fars sözləri lüğəti” Bakı, 1967,səh.404). Şairin yuxarıdakı beytinin dilimizə hərfi tərcüməsi belədir:

*“Sənin şad gördüyün azad könlüm,
Qəm oduna düşən kimi ona bağlandı”*

Zənnimcə, “Qeyd” (urduca “Qayd”) kəlməsinin məna açımına əgər Füziliyanə yanaşsaq “Qayd-i Əzəm” titulumun anlamını “Xalqa bağlı adam” kimi də düşünmək mümkündür.

qarışmadan, iki xalqın sülh xeyirxah və qonşuluq şəraitində yaşamasına yol açan şəkildə qursunlar”.²⁵

İndi isə E.Mədətlinin təşbehləri ilə şəxsiyyətinə yüksək qiymət verilən görkəmli şair, maarifçi, filosof, islam mütəfəkkiri, azad fikirli, mütərəqqi təfəkkürlü, zəngin mədəniyyət və dünyagörüşə malik parlaq şəxsiyyət olmuş Əllamə Məhəmməd İqbal (1877-1938) və onun dövlətçilik ideyası haqqında!

Pəncab əyalətinin Sialkot şəhərində doğulan və böyüyən, Lahorda Hökumət Kollecini bitirən, ali təhsilini Almaniya və İngiltərədə alan, Münxendə “Pəriyada metafizikanın inkişafı” mövzusunda, Kembriçdə isə hüquq üzrə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edən, Londondan aldığı vəkillik sertifikatına uyğun vəkillik edən, vətənə qayıdıandan sonra fars və urdu dillərində yazdığı şeirləri ilə köülləri fəth etməyi bacaran, Pəncab Universitetində dərs deyən M.İqbal 1920-ci ilədək fəal siyasətə qarışmırdı. E.Mədətli yazır: “1920-ci ilin ortalarında Xilafət hərəkatının süquta uğraması, Hindistan Milli Konqresində hindusların millətçilik hərəkatları və müsəlmanlara qarşı təzyiqlərin güclənməsi İqbalı siyasətə gətirdi, 1926-cı ildə Pəncab Əyalət Assambleyasına üzv seçildi, Müsəlman Liqasının üzvü oldu.²⁶ Belə müsəlman idi Hindistan Müsəlman Liqasının üzvü seçilən və artıq siyasi fəaliyyətini qüvvətləndirən Məhəmməd İqbal! İqbal hər müsəlman xalqının ayrıca öz dövlətinin olmasını arzulayır və deyirdi ki, bir gün biz də türklər kimi (Türkiyə timsalında – E.M.) öz mədəni-zehni irsimizi yenidən dəyərləndirməli, islamda intibahı qəbul etməliyik.”²⁷

M.İqbal konkret olaraq Şimal-Qərb Hindistan Müsəlman Dövləti yaratmağı təklif edirdi. Onun hələlik xəyalında qurduğu dövlət Pəncabı, Şimal-Qərb Sərhəd Əyalətini, Sindi və Bəlucistanı əhatə etməli idi ki, o zaman həmin əyalətlərdə yaşayan müsəlmanların sayı 80 milyondan çox idi. Məhəmməd Əli Cinnah Hindu-Müsəlman Birliyi ideyasının mümkünə olmadığına yəqinlik hasil edəndən sonra İqbalın mövqeyinin doğruluğuna qəti inanmış, onun ideyalarının gerçəkləşdirilməsi üçün tərəddüdsüz olaraq fəaliyyətini daha da genişləndirmişdi.²⁸

Bəli, Cinnah və İqbal – iki nüfuzlu müsəlman eyni mövqedən çıxış etməyə və fəaliyyət göstərməyə başladılar. Lakin, tezliklə M.Ə.Cinnah Liqadakı ziddiyyətlər üzündən Hindistanı tərk edib Londona getdi, Liqa bir müddətsiz onsuz qaldı, incikliyə baxmayaraq İqbal və Cinnah dostluğu qalib gəldi, Hindistan Cinnahsız qalmadı. Cinnah qayıtdı, dövləti Britaniya imperiyasından azad, öz idarəçiliyinə malik vahid bir dövlət kimi görmək istəyən iki məşhur şəxsiyyətin fikirləri “əslində gələcək Pakistan dövlətinin genezisindən xəbər verirdi” – yazır E.Mədətli, qeyd edir ki, M.İqbal gələcəkdə yaranacaq Pakstanın memarı və mənəvi atası idi.²⁹ O, M.Ə.Cinnahı inandırır ki, Hindistan yarımadasında ayrıca müsəlman dövləti yaratmaq üçün mübarizə aparılmalıdır.³⁰

---

²⁵ A.g.k., s.89-90.

²⁶ A.g.k., s. 91-92.

²⁷ A.g.k., s.92.

²⁸ A.g.k., s. 93.

²⁹ A.g.k., s. 94.

³⁰ A.g.k., s. 94.

M.İqbal 21 aprel 1938-ci il tarixdə vəfat etdi, Kəlkütdə matəm nitqində M.Cinnah M.İqbalı bəşəriyyətin dahi şairi, uzaqgörən filosof kimi xarakterizə edərək demişdi: “O mənim üçün xüsusi dost idi, filosof və yolgöstərən olaraq mənə ruhlandırın və mənə mənəvi dəstək verən şəxsiyyət idi”.³¹

M.İqbal fars və urdu dillərində poemalar və çoxsaylı kitablar qələmə almış, şəxsiyyət azadlığını, əməyi tərənnüm etmiş, humanizm, vətənpərvərlik, müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə aparın dahi insanlardan biri olmuşdur.³²

İqbal inanırdı ki, Məhəmməd Əli Cinnahın liderliyi ilə Yarımada müsəlmanları öz hədəflərinə yetişəcəklər. Belə də oldu! 22-24 mart 1940-cı il tarixində Lahorda Müsəlman Liqasının sessiyasında məşhur Lahor Bəyannaməsi qəbul edildi. Bu münasibətlə Məhəmməd Əli Cinnah həmkarı Mətlub Səidə demişdi: “İqbal aramızda yoxdur, amma o sağ olsaydı bunu bilməyə çox şad olardı ki, biz məhz onun istədiyi kimi etdik”.³³

1947-ci il yaxınlaşmaqda idi. Bir il əvvəl Kəlkütdə ingilislər əleyhinə başlanan kütləvi etirazlarda 4 min nəfər öldürülmüş, minlərlə ev, iş yerləri qarət edilmişdi.³⁴

Bir ildən sonra – 15 avqust 1947-ci ildə 71 günlük qızğın müzakirələrdən sonra Böyük Britaniya dövləti Hindistana və Pakistana müstəqillik verməyə məcbur oldu, ərazidə sərhəd bərqərar oldu, dünyada müsəlmanların ən çox yaşadıkları ikinci ölkə olan Hindistanda (İndoneziyadan sonra) müsəlmanlarla münasibətdə zaman-zaman davam edən proseslər, təəssüf ki, indi də ayrı-ayrı hallarda mövcuddur”³⁵ yazan, 2002-2010-cu illərdə Azərbaycanın Pakistanda fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuş Eynulla Yadulla oğlu Mədətli özünə xas müşahidə və can yangısı ilə bu növbəti öçerkini bitirir.

Sonrakı öçerk bütünlüklə Pakistanın yaranmasına və yenə də Cinnahın bu yaranışdan sonrakı fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Artıq 1947-ci ilin əvvəllərində, yuxarıda yazıldığı kimi, Britaniyanın Hindistan siyasətində köklü dəyişikliyin edilməsi zərurət idi. Cəvahirəl Nehru başda olmaqla ölkədə müvəqqəti hökumət yaratmaq qərarı müsəlmanlar tərəfindən narazılıqla qarşılandı. Hinduşlar tərəfindən hakimiyyətin mənimsənəcəyindən, müsəlmanların sıxışdırılacağından narahat olan kütlələr çaxnaşmaya düşmüşdü. Hinduşların lideri C.Nehru müsəlmanların rəhbəri M.Cinnaha mənfi münasibət, hətta nifrət bəsləyir, kəskin mübarizə davam edirdi. Qarşıda Hindistan yarımadasının bölünməsi dururdu.³⁶

Həmin ilin avqust ayının 7-də Cinnah bacısı Fatimə ilə Kəraçiyə gəldi, keçmiş Sind qubernatorunun qərgahı Cinnahın iqamətgahına çevrildi, Pakistanın birinci Təsis yığıncağında sədr seçilən Cinnah bəyan etdi ki, Müəssislər Məclisinin ilk vəzifəsi Pakistanın Konstitusiyasının hazırlanması, yeni yaranacaq dövlətin qanun-qaydalarının işləməsi, vətəndaşların həyatı, əmlakı, dini inanclarının qorunması,

---

³¹ A.g.ə., s.97.

³² *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, cild IV. Bakı, 1980, s.369.

³³ Eynulla Mədətli: A.g.ə., s.99-100.

³⁴ A.g.ə., s.100.

³⁵ A.g.ə., s.100-101.

³⁶ A.g.ə., s.102-103.

rüşvət və korrupsiyanın kökünün kəsilməsi, qohumbazlıq və tayfabazlığın aradan qaldırılması, dini icmalar və azlıqlar arasında nifaqa yol verilməməsidir.

Müsəlmanlar sevinc, hinduslar təşviş içindəydilər. 3 gündən sonra Cinnah və Fatimə Müəssislər Məclisində iştirak üçün yola düşəndə onu hər yerdə “Yaşasın Pakistan”, “Yaşasın Qayd-i Əzəm” şüarları ilə qarşıladılar, avqustun 14-də Pakistan Britaniya Əməkdaşlığında qalmaqla rəsmən öz müstəqilliyini qazanmış oldu, oxşar proses Dehliyə də həyata keçirildi və Hindistanın da müstəqilliyi elan edildi, Pakistanın ilk general-qubernatoru Məhəmməd Əli Cinnah, Hindistan İttifaqının rəhbəri isə Cəvahirıl Nehru oldu.³⁷

Qayd-i Əzəm yaşlı və xəstə olmasına baxmayaraq ardıcıl tədbirlər görməkdə idi. Hindus-müsəlman qarşıdurmaları davam etməkdə, minlərlə insan öldürülməkdə idi. İlin axırında BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəflər arasında atəşkəsə nail oldu, lakin döyüşən qoşunları Cammu və Kəşmirdən çıxarmaq üçün tərəflər arasında razılıq əldə olunmadı.

Ölkədə daxili siyasi vəziyyət olduqca kəskin idi. Belə ki, şimalda puştular – Puştunistan, şərqdə bəluclar – Bəlucistan dövləti qurmaq niyyətində idilər. Cinnah buna görə də Pişəvərə səfər edib bütün xalqı vahid Pakistan dövlətində sıx birliyə çağırırdı. Sentyabrın 11-də isə Sinah Kəraçidə vəfat etdi, vəfat etdiyində 32 kq. çəkisi qalmışdı. “Mədəri Millət” (“Millət anası”) adlandırılan bacısı Fatimə də 1967-ci il iyunun 9-da Kəraçidə vəfat etdi.

Kitabın sonrakı öçerki Pakistanda M.Ə.Cinnahdan sonra 10 il ərzindəki siyasi vəziyyətə həsr olunmuşdur. Baş Nazir Ləyaqət Əli Xan mərkəzi dövləti gücləndirmək siyasətini həyata keçirir, eyni zamanda Pakistan Müsəlman Liqasını canlandırır, demokratik dəyərlərə yol açır, lakin o, Rəvalpindi şəhərində Liqanın mitinqində çıxış edərkən terror qurbanı oldu (1951), onun yerini Xacə Nizaməddin tutdu. O, milliyətcə Ləyaqət Əli Xan kimi benqal olsa da, benqalların dil tələbini yerinə yetirə bilmədiyi üçün Benqalda onun və mərkəzi hökumətin əleyhinə 1952-ci ilin yanvarında böyük etiraz mitinqi keçirildi, nəticədə Pakistanın Şərqi ilə Qərbi arasında ixtilafın təməli qoyulmuş oldu, tezliklə Xacə Nizaməddin vəzifəsindən azad edildi, əvəzində Məhəmməd Əli Boqra (1900-1963) Baş nazir oldu. Cəmi bir il vəzifəsində qalan M.Ə.Boqranı Çaudri Məhəmməd Əli (1905-1980) əvəz etdi.³⁸

29 fevral 1956-cı ildə ölkədə Pakistanın Konstitusiyaya qanunu qəbul edildi və ölkə Pakistan İslam Respublikası adlandırıldı, Respublika Partiyasının katibi İsgəndər Mirzə prezident seçildi.³⁹

Bütün bu proseslərin cərəyan etdiyi 10 il müddətində də ölkənin əyalətlərində mərkəzə zidd və mərkəzdən qaçma meyilləri davam etməkdə idi. Pəncabda Mian İftixaruddin və Şövkət Həyatın liderliyi ilə Azad Pakistan Partiyası quruldu, dini partiya olan Məclis-Əhrar (1930) fəallaşdı, Mövlana Əbdül Əla Mandidinin yaratdığı Cəmaəte-İslami seçkilərdə mübarizəyə başladı.

1953-cü ildə Lahorda çıxışlara başlayan Əhmədilər adlı bir hərəkat ölkədə gərginliyi artırır. Yuxarıda adları çəkilən Məclis-Əhrar və Cəmaəte-İslami

---

³⁷ A.g.ə., s.107-108.

³⁸ A.g.ə., s.114-115.

³⁹ A.g.ə., s.116.

təşkilatları Əhmədilər əleyhinə kütləvi hərəkata başladılar. Bu iki siyasi qurum birləşib tələb edirdi ki, Əhmədilər Həzrət Məhəmmədin sonuncu peyğəmbər olduğunu (Xətəmül-Ənbiya) qəbul etmədiklərinə görə müsəlman sayılmasınlar. Bu vəziyyət 1953-cü ilin martında Lahorda talan və qarətlərlə nəticələnən iğtişaşlara səbəb oldu və nəticədə, yuxarıda adı çəkilən X.Nizaməddin hökuməti istefa etməli oldu. Qeyd olunmalıdır ki, müsəlman sektası kimi yaranan Əhmədiyyə təlimi 1889-cu ildə Pəncabda özünü Mehdi elan edən Mirzə Qulam Əhməd (?-1908) tərəfindən yaradılmışdı?⁴⁰

Ölkədə yaradılan partiyaların sayı çoxalmağa başladı: “Avamı-Liq” (“Xalq Liqası”), “Krişok Sramik” (“Kəndli-Fəhlə Partiyası”), “Azad Pakistan” və s. 1953-cü ildə müxalifət partiyalarının Birləşmiş Cəbhəsi təsis olundu. 1956-cı ildə Qərbi Pakistanda 6 mütərəqqi partiya birləşərək Milli Partiya təşkil etdi, bir il sonra bu partiya da “Avamı Liq”-in sol qanadı ilə birləşdi və Milli Xalq Partiyası yarandı.⁴¹

Partiyaların ölkədəki çoxluğu müəyyən anarxiyaya səbəb olduğu üçün onların fəaliyyəti dayandırıldı, ölkədə hərbi çevriliş baş verdi, prezident vəzifəsini silahlı qüvvələrin baş komandanı Məhəmməd Əyyub Xan (1907-1974) öhdəsinə götürdü.⁴²

Sonrakı bölmə əsasən general Əyyub Xanın hakimiyyət illərini əhatə edir. O, ölkənin idarəçiliyində yuxarıdan aşağıya bütün açar vəzifələrə hərbiçiləri təyin etdi (1958), daxili və xarici siyasətdəki əsas vəzifələr, nazirlər, səfirlər və b. əsasən yüksək çinli ordu mənsublarından ibarət oldu, bir il sonra ona feldmarşal rütbəsi verildi, ölkədə hərbi məhkəmələr quruldu, mitinqlər, nümayişlər, tətillər qadağan edildi, kütləvi informasiya vasitələrinə, nəşrlərə senzura tətbiq edildi. Habelə gücləndirilmiş vahid mərkəzi hakimiyyət bir sıra islahatlar keçirdi, ölkənin iqtisadiyyatı, istehsal, ticarət, xüsusilə kənd təsərrüfatı dirçəldi, xarici, iqtisadi və siyasi əlaqələr inkişaf etdi, şaxələndi, Avropa ölkələri və SSRİ ilə əlaqələr genişləndirildi, ölkə əyalətlərə, əyalətlər vilayətlərə, vilayətlər dairələrə, dairələr rayonlara, rayonlar qrup kəndlərə, ya kiçik yaşayış məntəqələrinə bölündülər, 1960-cı ildə M.Əyyub Xanı Pakistan İslam Respublikasının prezidenti seçdilər, 1962-ci ilin martın 1-də ölkənin yeni Konstitusiyası qəbul edildi və əsas qanuna görə ölkə prezident idarəçiliyinə keçirildi.⁴³ İki il sonra Milli Assambleyanın ilk iclasında M.Əyyub Xan ölkədə hərbi vəziyyəti ləğv etdi, partiyaların fəaliyyəti bərpa olundu, hərbi xidmətdən təqaüdə çıxan prezident M.Əyyub Xan həm də partiya başqanlıq etdi.⁴⁴

1969-cu ildə M.Əyyub Xan prezidentlikdən istefa edib hakimiyyəti Pakistan ordusunun baş komandanı general Ağə Məhəmməd Yəhya Xana (1917-1980) təhvil verdi. Hakimiyyətə gələn general 1962-ci il Konstitusiyasını ləğv etdi, 1970-ci ildə keçirilən seçkilərdə Pakistan Xalq Partiyasının sədri Z.Ə.Bhutto hərbi hökuməti dəstəklədi, ölkənin Baş naziri olmaq hüququnu qazanan “Avamı-Liq” partiyasının lideri Mucibur-Rəhman (1920-1975) bu yüksək vəzifəni deyil, həmin vaxtadək

⁴⁰ A.g.ə., s.117.

⁴¹ A.g.ə., s.118-119.

⁴² A.g.ə., s.119.

⁴³ A.g.ə., s.120.

⁴⁴ A.g.ə., s.121-122.

“Şərqi Pakistan” adlanan Benqalı ölkədən ayırılıb müstəqil dövlət qurmağı üstün tutdu və Hindistan tərəfindən də siyasi-hərbi dəstək aldı. Belə olan halda Prezident Yəhya Xan müharibə əmri verdi, “Avami-Liq” i qeyri-qanuni elan edərək Şeyx Mucibur Rəhmanın həbsinə hökm verdi, benqallar üsyana qalxdılar, Hindistanın iştirakı ilə müharibə qızıxdı, Şərqi Pakistan ayrılaraq Banqladeş Respublikası adlandı (7 dekabr 1971) və bundan sonra Qərbi Pakistan anlayışına da ehtiyac qalmadı.⁴⁵

Qeyd olunmalıdır ki, Hindistanla müharibə başlayarkən Yəhya Xan Z.Ə.Bhuttonun Baş nazirin müavini və Xarici İşlər naziri vəzifəsinə təyin etmişdi. Bhuttonun ABŞ-a səfəri zamanı Hindistanın Baş naziri İndira Qandi (1917-1984) birtərəfli qaydada atəşkəs elan etdi, Pakistan bununla razılaşdı və müharibə dayandırıldı. 20 dekabr 1971-ci ildə Z.Ə.Bhutto səfərdən ölkəyə qayıdan kimi Prezident Yəhya Xan onu saraya dəvət etdi, istefa edərək hakimiyyəti Pakistan Xalq Partiyasının lideri Zülfüqar Əli Bhuttoya təhvil verdi.⁴⁶

Növbəti oçerk “Pakistan 1972-1977-ci illərdə” adlanır. Bu oçerkdə Z.Ə.Bhuttonun Pakistanın daxili və xarici siyasətində həyata keçirdiyi bir sıra mütərəqqi və zəruri dəyişikliklərdən, o cümlədən iqtisadiyyatda dövlətin rol və təsirinin güclənməsindən, mühüm sənaye və ticarət sahələrinin milliləşdirilməsindən, aqrar islahat keçirilməsindən, inhisarçılığın qarşısının alınması üçün gördüyü tədbirlərdən bəhs olunur. O, ölkəsini “islam sosializmi” kimi inkişaf etdirmək niyyətində idi. Bhuttonun qüvvəyə mindirdiyi yeni Konstitusiya qanunu federativ quruluşu və parlamentli respublika idarəçiliyini təsbit etdi, dövlət tədris müəssisələrində tədris pulsuz oldu, tibb, sosial sığorta, həmkarlar ittifaqı, sahəsində əhəmiyyətli işlər görüldü. Onun lideri olduğu Pakistan Xalq Partiyasının şüarı “roti, kapra, aur makan” (“çörək, paltar və mənzil”), “zəmin kəstkaron ko” (“torpaq əkinçilərə”), “müsavatı-Muhammadi” (“Məhəmməd peyğəmbərin təlqin etdiyi bərabərlik”) idi.⁴⁷

1974-cü ilin mayında Hindistanın “dinc nüvə sınağını” keçirməsi Bhuttonu da nəyin bahasına olursa olsun nüvə silahına malik olmağa təhrik etdi. Onun “Nüvə proqramı” ABŞ-ı narahat edirdi.⁴⁸

1975-1976-cı illərdə ölkədə bəzi qaydalar sərtləşdirildi, Bhutto partiyasına qarşı ölkənin doqquz partiyası birləşərək Pakistan Milli Alyansını yaratdılar. Hökumətin etdiyi həbslər və digər repressiv tədbirlər etirazları daha da qızıqdırdı, siyasi sabitlik pozuldu, iqtisadi böhran başlandı. Nəticədə general Ziya ül həqq (1924-1988) hakimiyyəti ələ alıb hərbi idarəçilik qurdu, 1978-ci ilin sentyabrında ölkənin prezidenti seçildi, bir neçə aydan sonra Zülfüqar Əli Bhutto edam olundu.⁴⁹

Sonrakı oçerk Ziya ül həqqin hakimiyyət illərini əhatə edir. Ölkədə sürətlə dövlət siyasətini islamaşdırmağa başlayan yeni prezident Ali Məhkəmə yanında Federal Şəriət Məhkəməsi yaratdı, İslam prinsiplərinə zidd olan qanunlar daha işləmədi. Sovet İttifaqının Əfqanıstanı işğal etməsi (1979) ilə Sovet işğalına qarşı

---

⁴⁵ A.g.ə., s.123-125.

⁴⁶ A.g.ə., s.125-126.

⁴⁷ A.g.ə., s.127.

⁴⁸ A.g.ə., s.128-129.

⁴⁹ A.g.ə., s.130-132.

Əfqanıstan müqavimət hərəkatının mərkəzi Pakistana keçdi, Pakistan ABŞ-ın müttəfiqinə çevrildi, prezidentin səlahiyyətlərini genişləndirdi. Bundan sonra o, parlamenti, mərkəzi və əyalət hökumətlərini buraxdı, yəni hökumətə rəhbərliyi özü etməyə başladı və 1989-cu il noyabrın 1-nə ümumi seçkilər təyin etdi, lakin seçkilərə bir neçə gün qalmış (17 avqust 1988) bir qrup yüksək çinli hərbi rəislər və diplomatlarla birlikdə təyyarə qəzasında həyatını itirdi.⁵⁰

Sonrakı 10 il Zülfüqar Əli Bhuttonun qızı Benəzir Bhuttonun və Nəvaz Şərif hökumətlərinin hakimiyyət illəri oldu.

Z.Ə.Bhuttonun ölümündən sonra Konstitusiyaya uyğun olaraq Senatın sədri Qulam İshaq Xan Prezident vəzifəsini müvəqqəti icra etməyə başladı, ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan edildi. Milli Assambleyaya keçirilən seçkilərdə (16 noyabr 1988) Pakistan Xalq Partiyasının lideri Benəzir Bhutto başda olmaqla Koalisiyon hökumət formalaşdırıldı, dekabrın 12-də Seçicilər Kollegiyası yuxarıda adı çəkilən Qulam İshaq Xanı prezident seçdi, ölkədə fəvqəladə vəziyyət ləğv edildi, siyasi azadlıqlar və demokratik prinsiplər bərpa edildi. Lakin vəziyyət gərgin idi, müxalifət liderlərindən ibarət təşkil olunan müvəqqəti hökumət formalaşdırıldı və **Q.M.Catoy** hökumətə başçılıq etdi, 24 oktyabr 1990-cı ildə keçirilən Milli Assambleya seçkilərində İslam Demokratik Alyansı qələbə çaldı və lideri Mian Məhəmməd Nəvaz Şərif Baş nazir seçildi.⁵¹

Çox keçmədi ki, Prezident Qulam İshaq Xan ilə Baş nazir Nəvaz Şərif arasında yaranan narazılıq nəticəsində bir çox görkəmli şəxslər hökuməti və Alyansı tərk etdilər, Milli Assambleya və hökumət buraxıldı, M.Ş.Məzari başda olmaqla Müvəqqəti hökumət quruldu. Bundan sonra Baş nazir N.Şəriflə Prezident arasında ixtilaf daha da dərinləşdi, nəticədə Ordu rəhbərliyi həm Baş nazirin, həm də Prezidentin istefasına nail oldu, Pakistanda “çox istəyən azdan da qalar” zərbülməsəli hələlək reallaşdı, lakin mübarizə davam edirdi.⁵²

Növbədənəkar Parlament seçkilərində (6 noyabr 1993) Pakistan Xalq Partiyası B.Bhuttonun başçılıq etdiyi Koalisiyon hökumət qurdu, bir aydan sonra hökumət blokunun namizədi olan milliyətçə bəluç Faruk Əhməd Xan Leqari (1940-2010) ölkənin Prezidenti seçildi,⁵³ lakin B.Bhutto hökuməti maliyyə çətinliyi qarşısında qaldı, bürokratik əngəllər çoxaldı, korrupsiya genişləndi, o cümlədən Benəzir xanımın nazir vəzifəsinə təyin etdiyi əri Asif Zərdarinin adı da bunda hallandırıldı, amma xanım bununla əlaqədar tədbirlər görmədi. Beləliklə, Benəzirin yol verdiyi yanlışlıqlardan nəticə çıxarmaması həm onu, həm də başçılıq etdiyi Pakistan Xalq Partiyasını məğlub vəziyyətə gətirdi, ölkədə təriqətçilik zəminində terror halları çoxaldı, prezident F.Ə.Leqari parlamenti və hökuməti buraxmağa məcbur oldu.⁵⁴

3 fevral 1997-ci ildə keçirilən seçkilərdə Nəvaz Şərifin başçılıq etdiyi Pakistan Müsəlman Liqası qələbə çaldı və o, Baş nazir oldu, korrupsiya və terrora qarşı qətiyyətlə mübarizə başlandı, Bhutto ailəsinin hesabları donduruldu, prezidentin

⁵⁰ A.g.ə., s.133.

⁵¹ A.g.ə., s.134-135.

⁵² A.g.ə., s.135-136.

⁵³ A.g.ə., s.136.

⁵⁴ A.g.ə., s.136-137.

səlahiyyətləri məhdudlaşdırıldı. Prezident daha Parlamenti buraxa, hökuməti istefaya göndərə bilməzdi. Bu və digər məsələlərlə bağlı Prezident F.Ə.Leqari könüllü olaraq istefa verdi, keçirilən Prezident seçkilərində senator Məhəmməd Rafiq Tarar (1929-2001) dövlət başçısı seçildi.⁵⁵

1998-2002-ci illər Pərviz Müşərrəfin ölkənin icra hakimiyyətinin başçısı kimi hakimiyyət dövrü oldu,⁵⁶ onun əsas fəaliyyət dövrü isə 2002-2008-ci illəri əhatə edir.⁵⁷ E.Mədətlinin nisbətən geniş işıqlandırdığı oçerkdə bu şəxsiyyət haqqında yeni məlumatlar az deyil.

Pərviz Müşərrəf (1943-2023) 1998-2007-ci illərdə Pakistan Ordu Heyətinin Rəisi, 1999-2002-ci illərdə Pakistanın İcra Başçısı, 2002-2008-ci illərdə isə ölkənin Prezidenti olmuşdur. Dehlinin qədim Muğal bölgəsində, urdu dilli ziyalı ailədə doğulan P.Müşərrəfin öz bioqrafiyasına nəzər yetirirəm:

1947 – Kəraçi şəhəri; 1949 – Atası Seyid Müşərrəfidinin Türkiyədə Pakistan səfirliyində baş mühasib vəzifəsinə təyin edilməsi ilə əlaqədar Ankaraya səfər və yeddi illik Türkiyə həyatı, məktəb illəri; 1961-1965 – Pakistan hərbi Akademiyasının tələbəsi; 1965 – Hindistanla müharibədə iştirak; 1966 – Pakistan xüsusi Xidmət qrupunun Komando hərbi bölümündə xidmət; 1974 – Ordu hərbi Kollecinin mayoru; 1978 – Topçu dəstəsinin polkovnik-leytenantı, 1983-84-cü illər – Hərbi Əməliyyatlar Müdiriyyətində Baş müşavir; 1985 – Bhavalpur piyada qoşun hissəsinin komandiri; 1990 – London Kral Müdafiə Kollecinin kursantı; 1993 – 40 sayılı Hərbi əməliyyatlar üzrə Baş direktor, Somalidə və Bosniyada sülhəratma missiyasında iştirak, 1995 – Pakistan ordusuna elit hücum korpusunun komandiri, general-leytenant; Hərbi əməliyyatlar üzrə Baş direktor; 1998 – Pakistan Ordu başçısı; 1999 – Şri Lankaya rəsmi səfər; Nəvvaz Şəriflə ziddiyyətin yaranması və nəhayət televiziya ilə xalqa müraciəti.⁵⁸

Ölkənin İcra Başçısı və ordu komandanı P.Müşərrəf tərəfindən Milli Hesabat Bürosu və Milli Yenidənqurma Bürosu (1999) yaradıldı, Pakistan Ali Məhkəməsi Pərviz Müşərrəfin Nəvvaz Şərif hökumətini ləğv etməsini və hakimiyyəti ələ almasını hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirdi, Milli Təhlükəsizlik Şurası yaradıldı, ölkədə ümumi seçkilər keçirildi, P.Müşərrəf Konstitusiyaya uyğun 2007-ci ilədək həm Prezident, həm də Ordu başçısı vəzifələrini tutmaq haqqı qazandı.⁵⁹

2002-2008-ci illər, bildiyimiz kimi, Pakistanın Prezident P.Müşərrəfin ölkə rəhbəri olduğu dövrü əhatə edir. Senat və Milli Assambleyadan ibarət seçki heyəti onu Prezident kimi təsdiqlədi, Mir Zəfərullah Camali Baş nazir seçildi.⁶⁰

Beləliklə, 2002-ci ildən sonrakı 4 il P.Müşərrəfin həyatında ən çətin və məsul illər oldu. 2007-ci il yaxınlaşmaqda idi. ABŞ-ın Miçiqan Universitetinin Şərq tarixi üzrə professoru Roger D.Lonq P.Müşərrəfi ondan əvvəlki prezidentlərlə müqayisə edib yazırdı: “Əgər Əyyub və Ziya kommunizmə qarşı mübarizə aparırdılarsa,

---

⁵⁵ A.g.ə., s.137-138.

⁵⁶ A.g.ə., s.139-149.

⁵⁷ A.g.ə., s.150-169.

⁵⁸ A.g.ə., s.145.

⁵⁹ A.g.ə., s.145-149.

⁶⁰ A.g.ə., s.155.

Müşərrəf terrorla müharibə edirdi. ABŞ-dan milyardlarla dollar hərbi və maliyyə dəstəyi alır və bunları Pakistan iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə yönəldirdi. Buna görə də 11 sentyabrdan sonra Müşərrəfin hakimiyyəti illərində iqtisadiyyat çiçəkləndi”.⁶¹

2007-ci il yaxınlaşmaqdaydı. 2007-ci ilədək terroristlər İslamabad xristian kilsəsində, Maridə xristian məktəbində, Taksilada xristian xəstəxanasında terror aktı törətdilər. Kəraçidə Pakistan hərbi dəniz donanması üçün sualtı qayığın inşasında çalışan fransız hərbi mühəndisləri, ABŞ-ın Kəraçidəki konsulluğu, ABŞ jurnalisti Daniel Perl qaçırılıb öldürüldü.⁶²

2007-ci il yaxınlaşmaqda idi. 2004-cü ilin iyununda Kəraçi hərbi korpusunun komandanı general-leytenant Əhsən Səlimə qarşı terror törədildi, tələfat olsa da komandan sağ qurtula bildi. Yenə həmin ildə Pakistanın Maliyyə naziri Şövkət Əziz seçicilərlə görüşdən geri qayıdarkən maşınını saxladıb partlatdılar, sürücü həlak olsa nazir sağ qaldı.⁶³

Qısa müddətdə ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsi üçün zəruri tədbirlər görülməkdə idi. Əgər 1999-cu ildə Pakistanın ixracı cəmi 300 milyon dollar idisə, 2006-cı ildə bu rəqəm 18 milyard dollara çatdı.

2007-ci il yaxınlaşmaqda idi. 8 oktyabr 2005-ci ildə səhər saat 9-a 8 dəqiqə qalmış dəhşətli zəlzələ Pakistanın şimal bölgələrini lərzəyə saldı. Bu zəlzələnin həyəcənini yaşamaq, ağrılı fəsadlarını görmək bu öçerklərin müəllifi – o zaman Azərbaycanın Pakistandakı səfiri olan Eynulla Mədətlinin də payına düşdü. Ertəsi gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığına görə xüsusi təyyarə ilə 40 nəfər xilasedici dəstə və həkim briqadası oraya göndərildi.⁶⁴

2007-ci il yaxınlaşmaqda idi. P.Müşərrəf ölkədə qadına qarşı zorakılığı aradan qaldırmaq üçün Qadın Məsələləri Milli Komissiyası yaratdı, ölkənin Milli Assambleyası “namus üstündə öldürmə” (“karo-kari”) halını qadağan edən qanunu qəbul etdi.⁶⁵

Nəhayət 9 mart 2007-ci il. P.Müşərrəf Ali Məhkəmə sədrinin fəaliyyətini dayandırdı – İftixar Məhəmməd Çaudrini korrupsiya və vəzifəsindən sui-istifadə etməkdə günahlandırdı. Hakimlər uzun müddət davam edən geniş etiraz tətilinə başladılar, bütün müxalifət partiyaları da onları dəstəklədi.

8 mart 2007-ci ildə P.Müşərrəf ölkənin şimalına səfər təşkil etmişdi. Onun helikopterinin ardınca uçan ikinci helikopter Müzəffərabad şəhəri yaxınlığında yerə çırpıldı – biri briqada generalı olmaqla 4 nəfər həlak oldu, 8 nəfər yaralandı. Prezidentin ardınca uçmaqla olan üçüncü helikopterlərdə bir neçə səfir və media nümayəndəsi ilə birlikdə Türkiyənin səfiri, həmçinin bizim səfirimiz E.Mədətli də var idi. Sonralar məlum oldu ki, bu terrorun hədəfi prezident P.Müşərrəf imiş.

---

⁶¹ A.g.ə., s.156.

⁶² A.g.ə., s.156-157.

⁶³ A.g.ə., s.157.

⁶⁴ A.g.ə., s.63.

⁶⁵ **Qeyd:** Yeri gəlmişkən, bu sətirlərin müəllifi Şahin Fazil Əfqanıstanda işlədiyi birinci ildə (1953) Əfqanıstanın Səripol şəhərində “namus üstündə öldürmə” halını görmüşdü. Belə ki, meydana bir qatilin başını, camaatın gözü qarşısında kəsmişdilər.

18 oktyabr 2007-ci ildə 8 illik sürgündən sonra (Dubay və Londonda) Benəzir Bhutto Parlament seçkilərində iştirak etməkdən ötrü Pakistana döndü. Qısa müddət ərzində ona iki dəfə sui-qəsd edildi, özü sağ qalsa da 136 nəfər öldü, 450 nəfər yaralandı.

3 noyabr 2007-ci ildə P.Müşərrəf Ali Məhkəmənin sədri İftixar Çaudrini və 14 hakimi vəzifədən azad etdi və buna görə ölkə dərin böhrana düşdü, Prezident hərbi vəziyyət elan etməli oldu. Belə şəraitdə P.Müşərrəf ikinci dönmə ölkə prezidentliyinə seçildi.

27 dekabr 2007-ci ildə Rəvalpindidə Benəzir Bhuttoya edilən qəsd və onun qətlə ölkəni qaynatdı, anti-Müşərrəf əhval-ruhiyyəsi daha da qızgınlaşdı, Pakistan Xalq Partiyası Koalision hökumət qurdu, Yusif Raza Çilani Baş nazir seçildi, Prezident P.Müşərrəfə qarşı impiçment hərəkətinə başlanıldı, tezliklə o, 9 illik hakimiyyətdən sonra istefa etdiyini bəyan etdi.⁶⁶

“Pakistan 2008-2012-ci illərdə” növbəti oçerkində Z.Ə.Bhuttonun qızı Benəzir Bhutto ilə evlənmiş Sind əyalətinin iri torpaq sahiblərindən olan Asif Zərdarinin məhz həmin evlilik sayəsində siyasət aləminə varid olmasından əvvəlcə nazir, sonrasa senator kürsüsünə yiyələnib korrupsiya ittihamı ilə 8 il həbs cəzasını da çəkməsi və prezident seçilməsi haqqında əhvalatlar əks etdirilir. Oçerkdə oxuyuram: “Bu sətirlərin müəllifi xidməti vəzifəsi ilə əlaqədar bir neçə dəfə Prezident A.Zərdari ilə görüşmüş və 2010-cu ilin iyununda Pakistandakı diplomatik xidməti başa vurarkən onunla vida görüşü keçirmişdi”.⁶⁷ Demək, bizim diplomat Pakistanda işlədiyi 8 il müddətində vəzifəsi çərçivəsində dəfələrlə ölkənin ən yuxarı kürsü rəhbərləri ilə dəfələrlə xidməti görüşlər keçirmiş, onların müəyyən fəaliyyətləri ilə yaxından tanış olmuşdur.

2009-cu il. A.Zərdari ilə N.Şərif arasında ziddiyyətin kəskinləşməsi. 2010-cu il. Pakistanın dağıdıcı sel fəlakəti ilə üzləşməsi, ölkənin dördüdə birinin fəlakətə məruz qalması və Azərbaycanın bu qardaş ölkəyə humanitar yardımlar göndərməsi.⁶⁸

Bu oçerkində E.Mədətlinin Pakistandan qayıtdıqdan sonra həmin ölkə ilə yaxından maraqlanmasından, Abbatoabad şəhərində Pakistan Hərbi Akademiyasının lap yaxınlığındakı məhəllədə xeyli vaxt gizli yaşayan Üsamə bin Ladenin öldürülməsi (2 may 2011), Pakistan-ABŞ münasibətlərinin xeyli soyumasından, Prezident A.Zərdarinin zəif fəaliyyəti nəticəsində ölkənin inkişafı üçün lazımınca səylər göstərməməsindən, xüsusilə ölkədə korrupsiyanın çoxalmasından, zəngin siyasət və idarəçilik təcrübəsinə malik və bundan əvvəl iki dəfə hökumət başçısı olmuş Nəvaz Şərifin 2013-cü ildə keçirilən növbəti seçkilərdə qalib gələrək hökuməti formalaşdırmaq haqqını qazanmasından bəhs olunmuşdur.

Müəllifin sonrakı oçerkində bütünlüklə Nəvaz Şərif hökumətinin (2012-2017) 5 illik fəaliyyəti işıqlandırılır. “2013-cü ilin may ayının 28-də Nəvaz Şərif 3-cü dəfə ölkənin Baş naziri vəzifəsinə seçildi” yazan E.Mədətli bu yeni hökumət başçısının hakimiyyət yolunun hamar olmamasından, siyasətçi İmran Xanın ona etiraz olaraq Milli Assambleyanı tərک etməsindən, Nəvaz Şərifin bir sıra tədbirlər keçirməsindən,

---

⁶⁶ A.g.ə., s.164-169.

⁶⁷ A.g.ə., s.172-173.

⁶⁸ A.g.ə., s.173.

apardığı xarici siyasətdən, ölkə iqtisadiyyatının təcridlə dirçəlməsindən, Atom Elektrik Stansiyasının təməlinin qoyulmasından, İslamabaddakı Qayd-e Əzəm Universitetinin Fizika Mərkəzinə Nobel mükafatı laureatı prof. Əbdus-Salamın adını verməsindən, din alimlərini xalq arasında doğru islamı təbliğ etməyə, onları terrorçuluğa qarşı çıxmağa çağırmasından qısaca danışılır, bunlarla yanaşı ölkədə N.Şərif iqtidarına qarşı 2014-cü ildə başlanan etiraz nümayişlərini, ordu mənsubları ilə münasibətlərinin gərginləşməsini də qeyd etməyi unutmur və yazır: “N.Şərifin avtoritar idarəçiliyi və yol verdiyi korrupsiya halları bu hökumətin həyata keçirdiyi islahatlara kölgə salır, təcridən hökumətin sonunu yaxınlaşdırırdı”.⁶⁹ Nəticədə 2017-ci ilin iyul ayının 28-də Nəvaz Şərif hökumətinin fəaliyyəti Ali Məhkəmə tərəfindən dayandırıldı, o, tutuqlanıb 10 il həbs cəzasına və ömürlük siyasətlə məşğul olmamağa məhkum edildi.⁷⁰

6 iyul 2018-ci ildə Ali Məhkəmə N.Şərifin qızı Məryəm Nəvaza 7 il, kürəkəni Səftərə 1 il həbs cəzası verdi. Həmin ilin dekabrında N.Şərifin həbs cəzası 7 ilə endirildi.

2019-cu ildə cəzasının 1 ilini çəkəndən sonra N.Şərif müalicə məqsədilə xaricə getmək üçün müraciət etdi, Lahor Ali Məhkəməsinin qərarı ilə onun ölkədən çıxmasını qadağan edən qərar ləğv edildi, 44 milyon ABŞ dolları məbləğində dövlətə vurduğu zərəri ödəmək öhdəliyi ilə azad buraxıldı, Londona uçdu, qızı da həbsdən azad edildi. E.Mədətli qeyd edir ki, N.Şərif sıralama ilə Pakistanın 12-ci, 14-cü və 20-ci Baş naziri olmuşdur.⁷¹ 21-ci Baş nazir vəzifəsinin sahibi isə cəmi bircə il bu vəzifədə işləyən Pakistan Müsəlman Liqasının sədri Şahid Xaqan Abbasi oldu. “Xaqan” istilahlı tarix boyu uzun illər “xanlar xanı” mənasında işlənmiş və “bütün xanların xanı” mənasını ifadə etmişdir. Şahid Xaqan Abbasidən başqa Pakistanın qeyri Baş nazirlərinin hər biri bu vəzifədə olduqları vaxt bir neçə il işlədiklərinə baxmayaraq cənab Şahid Xaqan Legarı ona qismət olan “xanlar xanı” ifadəsini öz şəxsində doğrulda bilməmişdir.

18 avqust 2018-ci il tarixində 350 min nəfər hərbcinin və asayiş qüvvələrinin təmin etdiyi yüksək təhlükəsizlik şəraitində Milli Assambleyaya keçirilən seçkilərdə Pakistan Təhrik-e İnsaf partiyasının rəhbəri İmran Xan ölkənin növbəti Baş naziri seçildi.⁷²

Pakistanın 22-ci Baş naziri kürsüsünə əyləşən İmran Əhməd Xan Niyazi (5 oktyabr 1952) fəaliyyətə başladı. Lahorda puştu ailəsində doğulan İmran Xan 1975-ci ildə Oksfordda Keble Kollecinə bitirmiş, 1996-cı ildə Təhrik – İnsaf Partiyasını yaratmış, Parlamentdə müxalifətçi qismində 2007-ci ilədək təmsil olunmuşdu. Onun dünyagörüşü və ideoloji məfkurəsinin formalaşmasında Məhəmməd İqbalın fəlsəfi-ədəbi görüşlərinin əhəmiyyətli təsiri vardır. O, Kəşmir münaqişəsinin dinc yolla, danışıqlar vasitəsi ilə həllinə çağırır və bəyan edirdi ki, Pakistanın Baş naziri seçiləndə ölkədə yenidən M.Ə.Cinnahın ideologiyasına qayıtmağa çalışacaq.⁷³

---

⁶⁹ A.g.ə., s.175-177.

⁷⁰ A.g.ə., s.177-178.

⁷¹ A.g.ə., s.178-179.

⁷² A.g.ə., s.179.

⁷³ A.g.ə., s.181.

Müxtəlif vaxtlarda general Ziya ül həqqin və Nəvaz Şərifin vəzifə təkliflərini qəbul etməyən İmran Xan 1994-cü ildən ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı, siyasi fəaliyyətini də artırmışdır. Əvvəllər Pərviz Müşərrəfin hakimiyyətini dəstəkləyən (2002) İmran Xan P.Müşərrəfin 6 oktyabrda keçirilməsi planlaşdırılan (2007) Parlament seçkilərini boykot etdi, prezident ölkədə fövqəladə vəziyyət elan edəndə (3 noyabr 2007) dustaq edildi, lakin tezliklə azad olundu, amma 11 gün sonra bir neçə günlüyə ev dustağı edildi.

İmran Xan ötən seçkilərdə M.Şərifin saxtakarlığı üzə çıxarılan vaxt Ali Məhkəmədən müvafiq tədbir görməyi, N.Şərifdən isə istefa tələb edərək 14 avqust 2014-cü ildə Lahordan İslamabada etiraz yürüşü təşkil etdi. 28 iyul 2017-ci ildə N.Şərif vəzifədən uzaqlaşdırıldı, İmran Xanın Partiyası Parlamentdə 270 yerdən 116-nı qazandı, az sonra o, Baş nazir seçildi (17 avqust 2018).⁷⁴

Pakistandakı qeyri-sabit təhlükəsizlik şəraiti və başdan-başa korrupsiya içərisində olan iqtisadiyyat, ölkə ucqarlarında isə etnik-məzhəbi mənsubiyyətli radikal partiya və qruplaşmaların yaratdığı separatçılıq hərəkətləri ağır miras kimi İmran Xan hökumətinin çiyinlərinə düşmüşdü.⁷⁵

Yeni Baş nazir həm daxili, həm də xarici siyasətdə mühüm işlər gördü və “Taym” (“Time”) jurnalı tərəfindən 1919-cu ildə ilin ən nüfuzlu şəxsi elan edildi.⁷⁶

Növbəti oçerk də İmran Xanla bağlıdır. E.Mədətli yazır: “2020-ci ilin oktyabrında İmran Xan bir il əvvəl ölkəni tərk etmiş və Böyük Britaniyada yerləşmiş Nəvaz Şərif ... kəskin tənqid etmişdi ... Müxalifət isə İmran Xan hökumətini hərbiçilərin diktəsi ilə hərəkət etməkdə suçlayır, etiraz yürüşləri keçirirdi”.⁷⁷

9 aprel 2022-ci il tarixində Pakistan Ali Məhkəməsinin hökumətə etimadsızlıq layihəsi Parlamentə verildi və Baş nazirin Parlamenti buraxmaq və yeni seçkilər keçirmək təklifinin Konstitusiyaya zidd olduğunu təsbit etməsi ilə yaranmış vəziyyət aradan qaldırıldı, elə həmin gün Milli Assambleyada müxalifət düşərgəsinə mənsub deputatlar 174 səsle İmran Xan hökumətinə etimadsızlıq qərarını qəbul etdilər. Onun rəhbərlik etdiyi partiya deputatlarının iştirak etmədiyi iclasda keçmiş Baş nazir Nəvaz Şərifin qardaşı Mian Məhəmməd Şahbaz Şərif Pakistanın Baş naziri seçildi.⁷⁸

“Pakistan: Qısa tarixi oçerklər” kitabındakı sonrakı oçerklər silsiləsi “Pakistanda etnik mənşərə və dillər”, “Pakistanda İslamı hərəkətlər və tədqiqatlar”, “Pakistan dövlətçiliyində dinin rolu”, “Pakistanın xarici siyasəti”, “Pakistan terrorla mübarizədə”, “Azərbaycan Respublikası ilə Pakistan İslam Respublikası arasında siyasi münasibətlərə dair” adlanır və müəllif özünəxas dolğunluqla hər bir oçerkin məzmununa uyğun məsələləri ön plana çəkməklə həmin silsiləni tamamlamasına baxmayaraq yazmaqda olduğu kitabı tamamlamağa tələsmir və “Məqalələr” silsiləsinə başlayır. Çox yaxşı ki, bu kitabda əlavə olaraq yeni silsilə yer tutur və müəllif Hindistanın və Pakistanın “yaralı yeri” olan “Kəşmir məsələsi”, “Azərbaycan-Pakistan əlaqələrinin tarixi”, “Pakistanda 7 ildən sonra 7 gün” adlı üç

---

⁷⁴ A.g.ə., s.182-185.

⁷⁵ A.g.ə., s.186.

⁷⁶ A.g.ə., s.189.

⁷⁷ A.g.ə., s.190.

⁷⁸ A.g.ə., s.193.

böyük həcmli qələm nümunəsini oxuculara təqdim edir. Amma, iş bununla da bitmir və kitabda Azərbaycan-Pakistan münasibətləri ilə bağlı bir müsahibə də yer tutur. Hələ bu nədir ki, müəllifin yetərincə bildiyi ingilis dilində bir neçə yazısı da siqlət baxımından maraq kəsb edir, hələ bu da nədir ki, “Əlavələr” hissəsində Pakistanın dövlət və hökumət başçıları, o cümlədən bütün Prezidentləri və Baş nazirləri haqqında statistik məlumat dərc olunub.⁷⁹

Bir də kitabın əvvəlinə qayıdıram: Müəllifi Pakistanın milli şairi olan Məhəmməd Hafiz Cahandarinin (1900-1982) yazdığı Milli Himnin mətni. Urdu dilindən tərcümə edən E.Mədətlidir.⁸⁰

Doğrusunu deyim ki, mən Pakistan tarixini bilmirdim. Əfqanıstanda 13 il işlədim və o ölkəni yaxşı tanıdım. Məhz bu kitabın sayəsində Pakistan tarixini öyrəndim və son sözü: “Pakistan: qısa tarixi-siyasi oçerklər” kitabı. Təhsinə layiq dəyərli bir kitab! Əhsənə layiq bir kitabın müəllifi!

---

⁷⁹ A.g.ə., s.195-276.

⁸⁰ A.g.ə., s.277-399.